

ДО ПИТАННЯ «ЕТНІЧНОЇ» ІНТЕРПРЕТАЦІЇ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ ПОХОВАНЬ КОЧІВНИКІВ У КРИЛОСІ

Предмети пізніх кочових курганів з Крилоса, які майже 100 років тому опублікував Ярослав Пастернак, досі викликають науковий інтерес. Аналіз поховань, який провів автор відкриття шляхом зіставлення з віднайденими в Карпатському басейні аналогами доби «віднайдення Батьківщини», спочатку вказував на їхнє ранньоугорське походження.

Однак проведений аналіз поховань показує, що вони постали під впливом зразків, утворених на межі степу та лісостепу: між огузо-печенізьким конгломератом з півдня, лісостеповим кордоном Хозарського каганату на заході і в районі річок Уралу-Ками з північного сходу. Похоронна архітектура, елементи якої були відомі й серед угорців, належить до традицій азійських тюрків. Покладання людських решток з кіньми чітко свідчить про тюркський похоронний обряд, ймовірно огузо-печенізького зразка. Інші деталі, зокрема одяг, ознаки високого соціального статусу, зброї, кінської зброї, показують, що високопоставлені воїни перейняли «моду» угорської еліти, можливо, будучи інтегровані й до їхнього складу. Пропоноване датування комплексів — кінець VIII — друга половина IX ст.

Ключові слова: Крилос, Ярослав Пастернак, огузо-печенізький вплив, кочові могили, угорці, Карпатський басейн.

Тему пізньокочових курганних поховань з Крилоса, яку майже 100 років тому опублікував Ярослав Пастернак¹, обговорювали вже

¹ Pasternak J. Die erste althungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten / J. Pasternak // Archaeologia Hungarica. — Budapest, 1937. — № 21. — S. 297–298; Мапа 1. За складання мапи висловлюю щире подяку доктору Степанові Темушеву з Мінська (Білорусь).

неодноразово². Хоч сам автор розкопок нарікав на складні умови для дослідження, яке відбувалося поспіхом, під дощем, що перешкоджав не лише усувати намул, фотографувати предмети інвентарю, але й значно пошкодив кісткові рештки в обох похованнях, загалом опис предметів і загального вигляду поховальних ям, як і стан скелетів на час відкриття, дослідник здійснив дуже ретельно³. Аналіз інвентарю з поховань привів його до висновку, що аналогічні предмети містилися у ранньоугорських похованнях «періоду займання батьківщини» на території Карпатської котловини⁴. Цей погляд поділив ряд дослідників⁵, і лише в 90-х рр. ХХ ст. дискусії на тему мішаного характеру обох поховань ініціював Олександр Моця⁶. Гучним тоді ж стало дослідження Богдана Томенчука, який занотував, що в кургані № 2⁷ містилися кам'яні домішки – галька, яку, ймовірно, було одержано з місцевої річки Лімниці⁸.

Попри Пастернакові факти конструкції курганів і могильних ям та реконструкцію Б. Томенчука, а також наявність опису і фотографічної задокументованості артефактів, віднайдених в обох могилах, варто звернути увагу на елементи, походження яких нехарактерне для культури кочівних угорців, але властиве знахідкам раннього шару Суботців (село Знамянського району Кіровоградської області, Україна) чи інших культурних впливів.

Похоронна архітектура

Для родових та індивідуальних поховань цього шару характерним було поховання разом з інвентарем, у впускних похованнях, розміщених

² Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація / Б. Томенчук. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 23; Liwoch R. Uwagi o chronologii wczesnośredniowiecznych cmentarzysk na zachodzie Ukrainy / R. Liwoch // In silvis, campis... et urbe. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim. – Rzeszów ; Sanok, 2010. – S. 89, przypis 1.

³ Pasternak J. Op. cit. – S. 297–298.

⁴ Ibidem. – S. 299–303.

⁵ Томенчук Б. Назв. праця. – С. 25.

⁶ Моця А. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XII вв. / А. Моця. – К., 1990. – С. 19–20.

⁷ Автор статті використовує нумерацію поховань за Я. Пастернаком, зберігаючи водночас для зручності аналогічну нумерацію для курганів.

⁸ Томенчук Б. Назв. праця. – С. 23.

на старіших курганах⁹, чи також інгумація в похованнях, розміщених окремо. В разі впускних поховань переважають відносно низькі насипи або частини кургану, які виступають, — передусім їхні обідки¹⁰. Траплялися й вкладення у центральні частини кургану. Але це рідкісні випадки¹¹. Іноді поховальну яму в кургані викопували так, аби вона не сягала рівня первісного шару, враховуючи перші поховання, що містилися нижче від цієї межі. Детермінантом було тут, без сумніву, магічне уявлення, аби новим похованням не порушити спокій тих, для кого було колись створено насип¹².

Обидва поховання з Крилоса вкопані у старіші кургани. Могила № 1 розташована в центральній частині насипу. Могила № 2 — дещо на схід, у напрямку краю насипу¹³. Після огляду насипів та залишків, який автор цієї статті мав можливість здійснити 26 квітня 2017 р.*, він дійшов висновку, що конструкційно поховальні ями не сягали нижнього рівня першого шару насипів, хоч профілі, наведені в цій публікації, цьому суперечать.

Цікавою є присутність великих фрагментів вугілля у насипі кургану № 1. Навколо кургану № 2 зауважено нагромадження дрібного деревного вугілля і фрагменти розбитого начиння. Я. Пастернак повідомляв, що неорнаментовану кераміку зі слабким ступенем випалювання виконували вручну¹⁴. Під час дослідження зауважено, що під шаром гумусу в тому ж

⁹ Цілком ймовірно, що угри, предки ранніх угорців, перейняли цей тип конструкції ям від своїх тюркських сусідів, які у свою чергу надавали перевагу такій формі поховання, згідно з дослідниками, ще з гунсько-сянпійсько-жулянжулянських часів. Див.: Серегин Н. Погребальный обряд кочевников Алтая во II в. до н. э. — XI в. н. э. / Н. Серегин, С. Матренин. — Барнаул, 2016. — С. 108—111). Також профіль насипу: Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. / Н. Мажитов. — М., 1981. — С. 31: рис. 12, 33: рис. 14, чи планіграфію поховань всередині кургану: Там же. — С. 79: рис. 42а.

¹⁰ Комар А. Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований / А. Комар // Археология і давня історія України. — К., 2011. — Вип. 7: Мадяри в Середньому Подніпров'ї. — С. 60—61.

¹¹ Там само. — С. 61.

¹² Там само.

¹³ Томенчук Б. Назв. праця. — С. 186.

* Висловлюю подяку за запрошення до Івано-Франківська професорові Мирославу Волощукові, а також доктору Віталієві Нагірному та доктору Ігореві Ковалю.

¹⁴ Pasternak J. Op. cit. — S. 298.

насіпі містився брук, сформований з великого каміння. Чотирикутна кам'яна поверхня завбільшки 1x2 м зорієнтована на вісь схід – захід. На ній відкрито фрагменти неорнаментованої, ліпленої вручну кераміки і дрібні перепалені кістки тварин. Брук, як з'ясувалося в процесі досліджень, укладено над могильною ямою.

Для тюркської обрядовості характерне вугілля у насипах, кам'яний брук квадратного вигляду, викладений над могильною ямою, а також розбите, здебільшого низької якості начиння кочівників та звірячі рештки. Вони є слідами поховальних обрядів, пов'язаних з культом предків і поминальної обрядовості¹⁵. Домішки гальки в насіпі кургану № 2 можуть свідчити про дуже старий тюркський елемент у ритуалах, які в чорноморських степах переважали в пізніші періоди в половців¹⁶.

Єдиним чужим елементом в аналізованій конструкції була кам'яна бруківка зі слідами поминальних церемоній, які притаманні ранньотюркським традиціям. Однак проникнення тюркських елементів до угорського середовища і поєднання поховальних обрядів відбулися раніше, ще на азійських теренах¹⁷.

¹⁵ Генинг В. Ранние болгары на Волге. Больше-Тарханский могильник / В. Генинг, А. Халиков. – М., 1964. – С. 22; Амброз А. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V – первой половины VIII в. // А. Амброз // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. – М., 1981. – С. 19–20. Попандопуло З. Х. Погребение с оружием и женскими украшениями / З. Попандопуло // Международные связи в средневековой Европе. Тезисы научных докладов и сообщений областного научно-практического семинара (16–18 октября 1988 г.). – Запорожье, 1988. – С. 46.

¹⁶ Шалобудов В. Кочевнические захоронения X–XII вв. на р. Волчьей / В. Шалобудов, В. Яремака // Проблемы Археологии Поднепровья. – Днепропетровск, 1986. – Вып. 2. – С. 151; Беспалый Е. Средневековое погребение в кургане у города Азова / Е. Беспалый, П. Ларенок // Советская Археология. – М., 1987. – № 4. – С. 261; Привалова О. Курганы бассейна Мокрой Волновахи (северо-восточное Приазовье) / О. Привалова // Курганы Донбасса (сборник статей). Археологический Альманах. – Донецк, 2003. – № 14. – С. 164; Плешивенко А. Средневековые памятники у Белозерского Лимана / А. Плешивенко // Музейний Вісник. Науково-теоретичний щорічник. Заснований у 2011 р. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 7. – С. 29–30; Серегин Н. Могилы с подбоем в обряде раннесредневековых кочевников Саяно-Алтая и сопредельных территорий: проблемы интерпретации / Н. Серегин // Вестник НГУ. Серия: История, филология. – Новосибирск, 2012. – Т. 11. – Вып. 7: Археология и антропология. – С. 137.

¹⁷ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. – С. 31, 33, 130.

Спосіб поховання тіл

Населення Суботців, ховаючи померлих, конструювало поховальні ями у формі прямокутника із заокругленими краями. Тіла складали прямо, лежма на спині, з руками вздовж тіла, з орієнтацією решток на північний захід і захід¹⁸. Померлих загортали у тканину. Вкрай рідко використовували дерев'яні конструкції для відмежування місця поховання. В літературі занотовано випадок, коли тіло розташовувалося всередині повоза¹⁹.

Обидва крилоські поховання — це ями прямокутної форми із заокругленими кутами. Рештки розташовано у випрямленому положенні на спині. Орієнтація тіл на північний захід. Погана збереженість верхніх кінцівок не дозволяє визначити положення рук. Можна припустити, що вони були випростані вздовж тіла. Похований у могилі № 1 містився у саркофазі з дерев'яних дощок, без віка — як стверджував автор розкопок²⁰. Тіло воїна, котрий спочив у кургані № 2, ймовірно було загорнуте в полотно, хоча не виключено, що умови розташування викликали цілковитий розклад деревини²¹. Залишки розміщено в ямі, вимощеній камінням, змішаним із землею. Судячи з опису — то був вид конструкції, яку раніше відкрито над поховальною ямою²². Під бруківкою відкрито овальну глибоку яму, заповнену землею. Не знайдено там жодних артефактів. Померлий з цього поховання характеризувався високим зростом за життя (190 см згідно з автором розкопок). Декотрі опубліковані результати антропологічних досліджень кісткових решток, які належали представникам кочової еліти кінного війська періоду середньовіччя, вказують, що високі чоловіки не були рідкістю на той час²³.

¹⁸ Комар А. Древние мадьяры Етелькеза. — С. 61.

¹⁹ Там же. — С. 62.

²⁰ Pasternak J. Op. cit. — S. 298.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

²³ Отрощенко В. Половецький комплекс Чингульського кургана / В. Отрощенко, Ю. Рассмакін // Археологія. — К., 1986. — № 53. — С. 19; Привалова О. Богатые кочевнические погребения из Донбасса / О. Привалова // Археологический Альманах. — Донецк, 1988. — № 7. — С. 157; Сейдалиев Э. Средневековое погребение из Тавельского кургана № 5 у с. Краснолесье / Э. Сейдалиев // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. — Симферополь, 2009. — Вып. XV. — С. 379.

У похованнях шару Суботців разом з померлими, частіше чоловіками, лежали кістки коней – череп і кінцівки, загорнуті спочатку в шкіру і розташовані біля стоп. Рідше лежало кінське спорядження (вздечка і стремена). Рештки коней орієнтовано головою в бік розташованого людського тіла. Поховання з конем характерні для плоских могил²⁴.

У крилоському кургані № 1 зберігся кінський череп (іл. 1), розташований на невеликому земляному підвищенні над могильною ямою, лівобіч від померлого. Кінський череп розміщувався на висоті голови воїна, головою орієнтований на північний захід. Нижче в могильній ямі, між колінами та стопами чоловіка, віднайдено розділювачі ременя, можливо, підхвістя, а біля лівої стопи, при стінці підвищення – металеве стремено²⁵. В кургані № 2 не зауважено земляного підвищення. Кінський череп, з вздечкою в роті, знайдено лівобіч від померлого, на рівні його плечей, ніздрями орієнтований на північний захід. Нижче від кінського черепа лежали дерев'яні фрагменти сідла і металеве стремено. Інше стремено знайдено поміж стопами похованого²⁶.

Конструкція поховальної ями в кургані № 1, а також спосіб розташування кінських решток в обох випадках однозначно відрізняються від поховального обряду ранньоугорського народу. Не трапляється він і в курганах угрів, де замість решток коня біля померлого складали елементи кінського спорядження, ймовірно за принципом *pars pro toto*. Угри кінські черепи вкопували в курган, ймовірно, під час поминальних обрядів²⁷. Поховальна яма із земляним підвищенням з лівого боку чи розташування кінських решток лівобіч від померлого на тій же глибині характерні для поховань печенігів²⁸, а також огузів та спільних печенізько-огузьких захоронень²⁹. Печеніги й

²⁴ Комар А. Древние мадьяры Етелькеза. – С. 62–63.

²⁵ Pasternak J. Op. cit. – S. 297–298.

²⁶ Ibidem.

²⁷ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. – С. 122.

²⁸ Плетнева С. Печенеги, Торки и Половцы в южнорусских степях / С. Плетнева // Труды Волго-Донской Экспедиции. – Т. 1 : Материалы и Исследования по Археологии СССР. – М. ; Л., 1958. – № 62. – С. 153–155.

²⁹ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия 2-й пол. IX – 1-й пол. XI в. / Е. Круглов // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2001. – Т. 2 : Хазарское время. – С. 410, 412, 418; Его же. Печенеги и Огузы: некоторые проблемы археологических источников / Е. Круглов // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2003. – Т. 3 : Половецко-золотоордынское время. – С. 68–69.

огузи клали до могил кінські голови разом з кінцівками, загорнутими ймовірно в шкіру, з елементами не завжди повного кінського спорядження. Зрозуміло, що існують печенізько-огузькі поховання і з іншими варіантами розташування коня щодо похованого чи його орієнтації³⁰, однак завжди в похованні лежить лялька коня. Хронологія таких поховань — кінець VIII — рубіж X і XI ст.³¹ Вони покривають практично всю площу причорноморського степу, включаючи терени нижнього Поволжя.

Кінське спорядження

Серед предметів кінського спорядження у похованні № 1 збереглося дуже зруйноване залізне стремено, практично круглої форми, з трохи вигнутою та плоскою ніжкою і прямокутним підвіском з отвором для ремінця³². Автор відкриття знайшов аналогічні цій частині кінної упряжі серед угорського інвентарю в Карпатській котловині. Однак стремена подібної форми відкрито на півдні Уралу, в похованнях угрів, датованих IX—XI ст.³³, а також практично ідентичні конструкції в печенізько-огузьких похованнях того ж періоду³⁴ (іл. 2). До елементів упряжі з кургану № 1 належить віднести три частини розділювачів ременя вуздечки. Зроблено її в досить нетиповий спосіб. Ремені з обидвох боків оброблені вузькими, довгими, прямокутними бляшками, виконаними з бронзових сріблястих плиток, додатково на зовнішньому боці оздоблених точковим орнаментом, здійсненим у техніці пробивання. Кожен розділювач складався з бронзового персня, з трьома оздобленими таким чином ремінцями³⁵. Розділювачі такої конструкції вживалися на теренах Тюркського каганату між другою половиною — серединою VI і VIII ст.³⁶ (іл. 3).

³⁰ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 410.

³¹ Плетнева С. Печенеги, Торки и Половцы в южнорусских степях. — С. 158—161; Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 428—429.

³² Pasternak J. Op. cit. — S. 300; Tabl. CXXXV.

³³ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 51, 74, 81.

³⁴ Кирпичников А. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. / А. Кирпичников. — Л., 1973. — Рис. 65.3—4, 65.6; Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 400; Его ж. Печенеги и Огузы. — С. 67.

³⁵ Pasternak J. Op. cit. — S. 300; Tabl. CXXXV.

³⁶ Серегин Н. Указ. соч. — С. 120, 122.

У похованні № 2 в роті жертовного коня містилося окремо зламане ціле вудило. Воно складалося з двох залізних вудил і пари кілець. Тієї ж довжини вудила завершувалися петлями. Одна петля поєднувалася з вільним кільцем до ременя поводу, а друга заходила на аналогічну петлю частини вудила³⁷. Автор досліджень не знайшов для них відповідників серед матеріалів з Карпатської котловини. Вуздечки цього типу походили з Азії. Вони були поширені серед угрів, на Заураллі, у басейні річки Ками³⁸. Зазвичай їх вживали серед тюрків. Вудила цього типу датовано IX—XI ст.³⁹ (іл. 3).

Кінь з поховання № 2 був осідланий, оскільки, окрім вуздечки, відкрито дерев'яні фрагменти сідла, поскладані в порядку анатомічного мірила, а також два стремена. На жаль, автор досліджень не помістив опису збережених елементів конструкції сідла. Залізні стремена мали таку ж форму, як стремено з поховання № 1, але не були його парю⁴⁰ (іл. 2). Одне зі стремени лежало біля сідла, друге відкрито між стопами померлого. Можливо, пряжка, яка лежала на рівні лівої гомілки, була елементом збруї⁴¹.

З вищенаведеного опису випливає, що кінське спорядження в обох похованнях було за походженням із середовища азійських кочівників і становило приклад культурного синкретизму тюркських та угорських елементів.

Орнаменти, частини одягу, зброя

Артефакти, знайдені в обох похованнях, належать до категорії прикрас, строю і озброєння.

Найчисленнішими пам'ятками були відкриті в похованні № 1 металеві нашивки для кафтана чи, правдоподібно, матеріалу, яким прикривали тіло⁴². Виконано їх із золотої і срібної бляхи в техніці пресування з витиснутою композицією у вигляді стилізованої пальмети. Причому форми

³⁷ Pasternak J. Op. cit. — S. 301; Tabl. CXXXVII.

³⁸ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 71, 81, 88, 106; Пастушенко И. Кишертский могильник в бассейне реки Сылвы / И. Пастушенко // Finno-Ugrica. — Казань, 2005—2006. — № 9. — С. 57, 61, 64, 67.

³⁹ Кирпичников А. Указ. соч. — Рис. 65.3—4, 65.6.

⁴⁰ Pasternak J. Op. cit. — S. 301; Tabl. CXXXVII.

⁴¹ Опис пряжки міститься у наступній частині статті.

⁴² Pasternak J. Op. cit. — S. 298.

й пропорції нашивок різнилися, як і сам флористичний мотив і рівень його виконання. Найретельніше виконано шість золотих нашивок, за формою подібних до витягнутого овалу. Витиснутий малюнок пальмети схематично дуже змодельований⁴³ (іл. 4). Одинадцять золотих п'ятикутних бляшок виготовлено так старанно, що чітко видно як контури рослинних орнаментів, так і фігурне оздоблення краю пам'яток⁴⁴ (іл. 4). Інші тринадцять нашивок здійснено подібно до золотих овальних бляшок. Вони повторювали флористичний мотив, але проба срібла була така мала, що практично кожен екземпляр зазнав пошкодження⁴⁵. Дев'ять інших срібних зразків виконано подібно до п'ятикутних бляшок. Чотири серед них збереглися у доброму стані, інші піддалися деструкції більшою чи меншою мірою. Квітковий мотив, ймовірно через якість срібла і техніку виконання, був слабо помітний⁴⁶. Автор відкриття слушно зауважив, що аналогічні пам'ятки відкрито в Карпатській котловині, хоч вони з огляду на деталі конструкції здебільшого були вжиті як елементи ремня. Бляшки з Крилоса призначалися для нашивок і замість оправи мали отвори на краях⁴⁷. Вигляд та оздоблення пам'яток сягають азійського коріння предків ранніх угорців⁴⁸. Оздобли такого типу трапляються серед інвентарю хозарських могил, а також у похованнях, зосереджених на Кавказі та в Криму, рідше — серед знахідок на теренах Волзької Булгарії. У літературі пам'ятки цього типу характеризуються як «гарнітури ременів уральського типу», однак джерела їхнього походження слід шукати в тюркському середовищі⁴⁹ (іл. 4). Безсумнівно, у такому разі на формування естетики в стилістиці і формі оздоблення спрявляли вплив ремесло та мистецтво Хозарського каганату⁵⁰, а існування подібних пам'яток у межах його володінь

⁴³ Ibidem. — Tabl. CXXXIV.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Pasternak J. Op. cit. — S. 299; Budinský-Krička V. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin / V. Budinský-Krička, N. Fetting. — Bratislava, 1973. — S. 203, 217.

⁴⁸ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 90, 108.

⁴⁹ Комар А. Горизонт Столбище-Старокорсунская и некоторые проблемы возникновения салтовской культуры / А. Комар // Finno-Ugrica. — Казань, 2000. — № 1(4). — С. 58, 65.

⁵⁰ Его же. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) / А. Комар // Vita Antiqua. — К., 1999. — Т. 2. — С. 130.

датовано IX ст.⁵¹ Дві срібні нашивки з кургану № 1, виконані в подібній, як описано вище, техніці, мали форму восьмигранної зірки⁵². Мотив зірки з вісьмома гранями присутній у мистецтві угрів⁵³. Подібні до крилоських, восьмигранні аплікації відкрито серед інвентарю у печенізькому жіночому похованні, датованому 2-ю половиною IX — 1-ю половиною X ст.⁵⁴ (іл. 4).

Подібне стилістичне походження має крилоський золотий перстень із сердоліком з поховання № 1, бронзові аналоги якого можна знайти серед ювелірних виробів Салтівсько-Маяцької культури⁵⁵. Срібний перстень зі скляною вставкою подібної конструкції знайдено в чоловічому похованні, на епонімичній (горизонту Суботців) для назви шару стоянці⁵⁶. Такі персні пов'язують також із печенізько-огузькими колами, однак з помітним впливом стилістики Хозарського каганату⁵⁷. Могильні знахідки цього типу з теренів пограниччя і земель каганату датуються IX — серединою XI ст.⁵⁸

Сердолікова намистинка, для якої Я. Пастернак знайшов відповідники серед поховального інвентарю ясів та аварів, мала свої аналоги в матеріалах пізнішої фази Саргатської⁵⁹ і Неволінської культур⁶⁰, що вказує на популярність сердоліку серед угро-фінських народів. Такі

⁵¹ Там же.

⁵² Pasternak J. Op. cit. — S. 298—299; Tabl. CXXXIV.

⁵³ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 102, 106.

⁵⁴ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 428—429. Його ж. Печенеги и Огузы. — С. 66.

⁵⁵ Плетнева С. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс / С. Плетнева. — М., 1989. — С. 116.

⁵⁶ Бокий Н. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула / Н. Бокий, С. Плетнева // Советская Археология. — М., 1988. — № 2. — С. 102.

⁵⁷ Круглов Е. Печенеги и Огузы. — С. 59.

⁵⁸ Там же. — С. 13.

⁵⁹ Могильников В. К вопросу о саргатской культуре / В. Могильников // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С. 75. Дослідники ототожнюють Саргатську культуру з уграми. Див.: Берсенева Н. Некоторые проблемы и перспективы изучения саргатской культуры Зауралья и Западной Сибири / Н. Берсенева // Археология Южного Урала. Лес, лесостепь (проблемы культурогенеза). — Челябинск, 2016. — С. 32—35.

⁶⁰ Волков С. Исследования Усть-Иргинского могильника неволинской культуры / С. Волков, И. Пастушенко // Finno-Ugrica. — Казань, 2005—2006. — № 9. — С. 33. Неволінська культура пов'язується з уграми. Див.: Шмуратко Д. Курганные могильники харинского типа в Верхнем Прикамье в контексте культурно-исторических процессов эпохи Великого переселения народов (статистический анализ погребальных комплексов) / Д. Шмуратко. — Казань, 2012. — С. 31—32.

прикраси часто знаходять на стоянках середньовічних башкирів⁶¹. Сердолікові намиста в басейні річки Ками вживалися від V до XI ст.⁶² Варто зазначити, що сердолік був одним з улюблених оздобних каменів у тюркському середовищі і на широкій території Дикого Поля (Середньоевропейської рівнини) та Степів Східної Європи IX–XI ст.⁶³ Згідно з тодішнім уявленням колір каменя визначав його функції як апотропеїчного артефакту⁶⁴.

Сережки з обох крилоських поховань мали вигляд нез'єднаних перснів, виконаних із золота (поховання № 1) і срібних дротиків (поховання № 2). Такого типу чоловічі прикраси зазвичай використовували в середовищі угрів на теренах Приуралля і в басейні річки Ками⁶⁵. Були вони також широко популярні серед тюрків азійського степу. Варто зазначити, що в чоловічому похованні з Суботців знайдено аналогічну прикрасу для вух⁶⁶.

Також серед угрів, як і серед тюрків, були широко розповсюджені пряжки у формі прямокутної рамки з рухомим кільцем, хоча частіше як сировина переважало залізо⁶⁷. Крилоський вельможа з поховання № 1 був опоясаний лляним паском, закріпленим на бронзовому варіанті такої пряжки. Пасок був також зміцнений бронзовою бляхою. На жаль, крім фрагмента пряжки не збереглася фотофіксація *in situ* тієї частини строю.

⁶¹ Тамимдарова Р. Коллекция бус из раскопок средневекового городища Уфа-II / Р. Тамимдарова // Вестник Башкирского университета. — Уфа, 2011. — Т. 16. — № 3. — С. 885.

⁶² Волков С. Указ соч. — С. 18; Тамимдарова Р. Указ соч. — С. 884.

⁶³ Останина Т. Поломский II могильник *Красная Горка* (материалы раскопок 1959–1960 гг.) / Т. Останина // Finno-Ugrica. — Казань, 2011. — № 12–13. — С. 94.

⁶⁴ Gołębiewska-Tobiasz A. Precious and decorative stones and other raw minerals in Polovtsian burial inventories (11th – beginning of 13th century) / A. Gołębiewska-Tobiasz // Rossica Antiqua. — СПб., 2014. — № 1/9. — S. 22–23.

⁶⁵ Генинг В. Ф. Указ. соч. — С. 78, 88; Его же. Южное Приуралье в III–VII вв. н. э. (проблема этноса и его происхождения) / В. Геннинг // Проблемы археологии и древней истории угров. — М., 1972. — С. 236; Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. — С. 62.

⁶⁶ Бокий Н. М. Указ соч. — С. 102.

⁶⁷ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. — С. 10, 93, 111; Плетнева С. На славяно-хазарском пограничье. — С. 108, 164; Комар А. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. — С. 122, 130; Волков С. Указ соч. — С. 34; Пастушенко И. Указ. соч. — С. 66.

Так само не зберігся графічний вигляд бронзового кулястого вузлика з вушком, який слугував, судячи з його розташування, для кріплення одягу⁶⁸. Прикраси такого виду були притаманні верхньому одягові угорської і тюркської еліти⁶⁹.

Середньовічні кочівники прикріплювали до паска мішечки, в яких носили дрібні речі або предмети щоденного вжитку. На підставі даних Б. Пастернака можна з великою ймовірністю припустити, що до паска аристократа з поховання № 1 було прикріплено мішечок. Збережені елементи і точне пояснення їхнього розташування вказують на те, що його було виготовлено з органічного матеріалу, який не зберігся, а всередині містилися золоті вушні прикраси (пара сережок, описаних вище). Можна спробувати реконструювати мішечок, керуючись знахідками з теренів Карпатської котловини⁷⁰. Вузькі довгі смужки золотої фольги зі слідами точкового оздоблення, функції яких Я. Пастернак не зміг встановити, могли становити обшиття отвору і внутрішньої частини мішечка, на що вказує їхня форма⁷¹ (іл. 5). Натомість перед мішечка, або його дно, зміцнював і оздоблював продовгастий, подібний до прямокутника, пасок золотої фольги⁷². Два загорнуті в рулон і сплюснуті паски золотої бляхи могли забезпечувати кінці ременів мішечків чи, що правдоподібніше, також обгортати ремінь, яким мішечок прив'язувався до пояса⁷³. Виникає аналогія вищесхарактеризованих металевих елементів з угорськими сумками, символом соціального статусу і атрибутом високого рангу кінного воїна. Ці мішечки оздоблено різними металевими нашивками або однією бляшкою у формі сумки, часто багато прикрашено флористичними або геометричними орнаментами⁷⁴.

⁶⁸ Pasternak J. Op. cit. — S. 298, 301.

⁶⁹ Генинг В. Ф. Указ соч. — С. 88; Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 71; Плетнева С. На славяно-хазарском пограничье. — С. 108; Комар А. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. — С. 116; Круглов Е. Печенеги и Огузы. — С. 59; Пастушенко И. Указ соч. — С. 62.

⁷⁰ Révész L. Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában / L. Révész. — Budapest, 1999. — S. 115—117.

⁷¹ Pasternak J. Op. cit. — Tabl. CXXXV.

⁷² Ibidem. — Tabl. CXXXIV.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ Budinský-Krička V. Op. cit. — S. 205, 206, 208, 210, 216.

Поруч з померлим із поховання № 1 відкрито металевий затискач із срібної позолоченої бляхи⁷⁵. Це могла бути декорація руків'я ножа чи, як вважає автор досліджень, кінцівка руків'я нагайки. На жаль, окрім ручки затискача, не збереглося жодної іншої деталі, яка б дозволяла визначити, що прикрашала ця річ. Флористичні орнаменти не викликають сумнівів щодо культурної сфери⁷⁶. Подібний, виготовлений зі срібла і оздоблений рослинним узором затискач знайдено в огузькому похованні на Поволжі, на пограниччі культур степу і лісостепу⁷⁷ (іл. 4). Датовано його другою половиною X ст.⁷⁸

Цікаво, що при померлих не знайдено шабель. Ця зброя є незмінним атрибутом вершника як серед угрів, так і в тюрків. Натомість обом чоловікам поставлено до могил колчани зі стрілами, з яких збереглися металеві елементи прикрас, фурнітури та наконечники стріл. Я. Пастернак зазначив, що металева фурнітура в похованні № 1 розміщувалася навколо зітлілого колчану. На жаль, автор не занотував, з якого матеріалу його було виготовлено. Прикрасою було шість срібних, неорнаментованих нашивних аплікацій, первісний вигляд яких вже неможливо реконструювати⁷⁹. Окрім того, збереглося дванадцять залізних, частково збережених, оздоб колчану⁸⁰. Можливо, колчан мав залізну пряжку з овальним обрамленням, ймовірно з ажурним ковпачком, який, як видно з фотографії, знищився⁸¹.

Подібну залізну пряжку в округлому обрамленні з рухомим кільцем віднайдено біля лівої гомілки другого воїна⁸². Судячи з розташування, її варто пов'язувати з кінною упряжжю. Пряжки такого типу широко відомі серед угорських і тюркських номадів⁸³. Вони становили елементи кінного

⁷⁵ Pasternak J. Op. cit. – Tabl. CXXXV.

⁷⁶ Budinský-Krička V. Op. cit. – S. 211; Халикова Е. Больше-Тиганский могильник / Е. Халикова // Советская Археология. – М., 1976. – № 2. – С. 163; Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. – С. 108.

⁷⁷ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. – С. 402.

⁷⁸ Там же. – С. 403.

⁷⁹ Pasternak J. Op. cit. – Tabl. CXXXIV, CXXXV.

⁸⁰ Ibidem. – S. 298–299; Tabl. CXXXVI.

⁸¹ Ibidem. – Tabl. CXXXVI.

⁸² Ibidem. – S. 298–299; Tabl. CXXXVII.

⁸³ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. – С. 48; Комар А. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. – С. 122; Пастушенко И. Указ соч. – С. 65.

спорядження, ременів чи елементів, що з'єднували колчани і сагайдаки. Колись в чохлах лежали дві стріли, від яких залишилися залізні, великі, зі слів Я. Пастернака, цинкові наконечники з ромбоподібною голівкою⁸⁴. Інші наконечники з поховання № 1 — два зразки з ромбоподібною голівкою, один — з листоподібною голівкою та один — дворогий. Всі вони були прикріплені до шпата за допомогою держаків⁸⁵. Серед інвентарю другого воїна також відкрито металеві елементи колчану⁸⁶, зокрема голки та ручки для кріплення⁸⁷. Колись всередині чохла лежали чотири наконечники, з яких один мав ромбоподібну голівку, два — листоподібну, а один — лопатоподібну (іл. 6). У колчані збереглося також три фрагменти держаків⁸⁸. На жаль, Я. Пастернак не надав детального опису листового перетину наконечників стріл, які мають широку хронологію і територіальне поширення в часи Середньовіччя. З'явилися вони серед угорського поховального інвентарю у басейні Ками в VII—VIII ст., однак характеризуються трикутною формою голівок⁸⁹, хоча й трапляються зразки плоскої форми⁹⁰, які вживали на цих територіях до першої чверті XIII ст., тобто до монгольської навали⁹¹. Двоголові наконечники також траплялися там в угорському середовищі в VII—X ст.⁹² (іл. 6). Плоскі стріли з ромбоподібними голівками відкрито на теренах південного Уралу в угорських могильниках IX—XI ст.⁹³, а також датовані тим самим часом, але в печенізько-огузькому середовищі на території північного Прикаспію і Причорномор'я⁹⁴. Отже, єдиною покладеною до могили зброєю була зброя кінних лучників. Можливо, з огляду на умови розташування предметів не збереглося жодних фрагментів композитних луків, але не виключено, що згідно з принципом

⁸⁴ Pasternak J. Op. cit. — Tabl. CXXXVI.

⁸⁵ Ibidem. — Tabl. CXXXV.

⁸⁶ Ibidem. — Tabl. CXXXVII.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Ibidem.

⁸⁹ Волков С. Указ. соч. — С. 21, 27; Пастушенко И. Указ. соч. — С. 70.

⁹⁰ Генинг В. Указ. соч. — С. 78; Волков С. Указ. соч. — С. 28, 31; Пастушенко И. Указ. соч. — С. 57, 61, 70.

⁹¹ Пастушенко И. Указ. соч. — С. 51—54.

⁹² Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — С. 111, 125.

⁹³ Там же. — С. 69, 96, 140, 143.

⁹⁴ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. — С. 400; Его же. Печенеги и Огузы. — С. 60.

pars pro toto й за магiчними віруваннями воїнів-лучників у потойбічному світі були колчани зі стрілами. Ніж з поховання № 2 не належав до категорії зброї, а до предметів вжитку. Довжина леза з руків'ям, вкладеним у дерев'яне обрамлення, становила 12,5 см. Зброєзнавці вважають, що бойові ножі мають довжину не менше 20 см⁹⁵. Такий ніж зі збереженими бронзовими піхвами відкрито в огузькому похованні на Поволжі, датованому 2-ю половиною X ст.⁹⁶

Керамічний посуд сферичної форми з поховання № 1 було поставлено біля голови померлого. Його старанно виготовляли зі змішаної з піском глини на крузі, а згодом випалювали⁹⁷. Орнаментом були чотири довкружні лінії та хвилястий орнамент на плічках посуду. Діаметр виливу був менший від діаметра дна, край грубший, шийка коротка. Декорування кераміки таким типом не притаманне зауральським і камським уграм, не мають її і волзькі булгари. Така форма начиння своїми пропорціями нагадує кераміку Турбінської⁹⁸ і Бахмутинської культур⁹⁹, але траплялася й на теренах Хозарського каганату¹⁰⁰, хоча цей елемент був чужим Салтівсько-Маяцькій культурі. Натомість подібна технологія і стиль орнаменту простежуються на північних рубежах Хозарського каганату, причому оздоблення і манеру потовщення штрихів, без сумніву, запозичено від слов'ян¹⁰¹.

⁹⁵ Измайлов И. Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X – начала XIII века / И. Измайлов. – Казань ; Магадан, 1997. – С. 53.

⁹⁶ Круглов Е. Погребальный обряд Огузов Северного Прикаспия. – С. 402. Его же. Печенег и Огузы. – С. 403.

⁹⁷ Pasternak J. Op. cit. – Tabl. CXXXVI.

⁹⁸ Мажитов Н. Курганы Южного Урала VIII–XII вв. – С. 115. Населення Турбінської культури ототожнюється з першою хвилею угрів, котрі мігрували з-за Уралу і яких дослідники розглядають як предків башкирів. Див.: Мажитов Н. Турбаслинская культура / Н. Мажитов // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. – М., 1981. – С. 28; Иванов В. Древние Угры-Мадьяры в Восточной Европе. – Уфа, 1999. – С. 32.

⁹⁹ Генинг В. Южное Приуралье в III–VII вв. н. э. (проблема этноса и его происхождения) / В. Генинг // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – Рис. 7М. Бахмутинська культура локального характеру розвинулася на теренах басейну Ками під впливом тюркомовних народів західного Сибіру. Див.: Иванов В. Указ. соч. – С. 36.

¹⁰⁰ Плетнева С. На славяно-хазарском пограничье. – С. 132.

¹⁰¹ Плетнева С. На славяно-хазарском пограничье. – С. 130, 134; Кравченко Э. Памятники оседлого населения XI–XIV вв. в среднем течении Северского Донца / Э. Кравченко // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2000. – Т. 2 : Хазарское время. – С. 92.

Висновки

Серед чоловічого інвентарю шару Суботців переважали багатий склад пасків, шабель, луки, стріли, оздоблення строю, сережки у вигляді незамкнених кілець, персні і браслети¹⁰², за артефактами дуже перегукуючись з інвентарем Прикам'я, однак мало маючи аналогій з предметами Салтівсько-Маяцької культури¹⁰³. Вкрай рідкісними є тюркські й азійські впливи¹⁰⁴. На цьому тлі інвентар крилоських поховань та його походження абсолютно відрізняються.

У крилоських курганах чітко виражені тюркські впливи. Поховальний інвентар радше схиляє до традицій азійських тюрків, елементи яких були знайомі уграм ще в період їхнього перебування за Уралом. Натомість виразно тюркським був спосіб розташування людських та кінських решток, що чітко вказувало на поховальний обряд печенізько-огузького походження.

Набір поховальних дарунків, задокументований в обох похованнях, вказує на те, що обидва воїни одягнені й оснащені озброєнням і предметами задля вжитку в потойбічному світі і походять з уральсько-камської «моди». Елементи дрес-коду свідчать, що середовище, в якому їх створили, зазнало стилістичного впливу Хозарського каганату, а точніше, його північних, лісостепових кордонів. На це вказує й додатковий слов'янський компонент в оздобленні начиння. Деякі артефакти сигналізують про близькі контакти їхніх виробників або покупців з тюркським населенням Дешт-і-Огуз. Ці предмети створено не раніше кінця VIII ст. Верхня межа може бути дискусійною, оскільки становить широкий проміжок часу – від IX до XIII ст. Найімовірнішим виглядає датування 2-ю половиною IX ст., оскільки більшість пам'яток вживали в той час серед тюркських та угорських номадів. Археологічний матеріал з горизонту Суботців належить до періоду міграції ранніх угорців і датується 2-ю половиною

¹⁰² Комар А. Древние мадьяры Етелькеза. – С. 60–61.

¹⁰³ Türk A. Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.–11. Jahrhunderts / A. Türk // RGZM Tagungen, Bd. 17 : Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009 im Karpatenbecken. – Mainz, 2012. – S. 15, 17.

¹⁰⁴ Комар А. Древние мадьяры Етелькеза. – С. 65–68.

IX – серединою X ст.¹⁰⁵ Отже, крилоські воїни вписуються у концепт форпосту народу, котрий відкочував з басейну Ками на захід. Поховальний обряд як найконсервативніший елемент духовної культури свідчить, що здійснювали його згідно з канонами тюркських традицій, найімовірніше – печенізько-огузької. На це вказують рештки померлих і їхньої свити, присутність котрої варто констатувати, оскільки вона брала значну участь у поховальному ритуалі своєї аристократії. Інші деталі поховань, такі як одяг, ознаки суспільного становища, зброя, кінське спорядження, вказують натомість на те, що воїни високого рангу перейняли «моду» угорської еліти, можливо, були її членами, але самі не обов'язково мали походити з того середовища. Аналіз предметів вказує на те, що їх виготовлено під впливом притаманних пограниччю степу і лісостепу зразків: між печенізько-огузькими кочівниками з півдня, лісостепового пограниччя Хозарського каганату на заході і уральсько-камського середовища на півночі. Запозичення чужого дрес-коду, одного з елементів обрядової традиції, сприяло інтеграції родів різного походження.

Питання про те, ким «етнічно» були крилоські вельможі, залишається відкритим. Існує декілька ймовірних інтерпретацій. Особливості поховального обряду свідчать, що ймовірно вони не були нащадками ранніх угорців, однак могли походити з мішаних шлюбів. Ці люди, чиею перевагою був досвід і висока військова майстерність, могли бути іноземними найманцями, чиїм завданням було освоєння нових теренів, розміщених на узбіччі старих шляхів, що пролягали вздовж степу зі сходу на захід. Це не означає, що вони вважалися за чужих в середовищі ранніх угрів, оскільки ще в азійському минулому доходило до взаємних активних взаємодій між обома культурними сферами. Це не дивно, оскільки раніше подібне траплялося в ірано- і тюркомовних номадів. Зрештою, крилоські лучники могли презентувати тюркський рід, котрий вирушив на нові кочовиська разом з ранніми угорцями. Це явище також не є чимось особливим, оскільки номади ніколи не були етнічно гомогенними. Хвилі народів становили федерації родів, котрі відкочували під натиском сильнішого. У літературі вони недоречно окреслювалися як племена. Ці роди походили з різних географічних середовищ і культурних кіл. Поєднувало їх зазвичай знання мови чи подібність діалектів, матеріальної

¹⁰⁵ Там же. — С. 68.

культури (або культурної моделі), ідея спільного міфічного предка або династичної чи міфічної легенди, первісних місць кочування.

Ця стаття є закликом до дискусії і має за мету звернути увагу на винятковість крилоських поховань, збережені артефакти яких потребують нового аналізу, базованого на сучасних методах дослідження. Окрім вищезазначених типологічно-хронологічних зауважень автора, котрий свідомо здійснював аналіз крилоського комплексу зі східної перспективи, пропонуємо й, наприклад, остеологічне дослідження людських і кінських решток, ДНК-тестування і склад стронцію чи металографічне компаративне дослідження пам'яток.

*Переклала з польської Ірина Тимар
(Івано-Франківськ, Україна)*

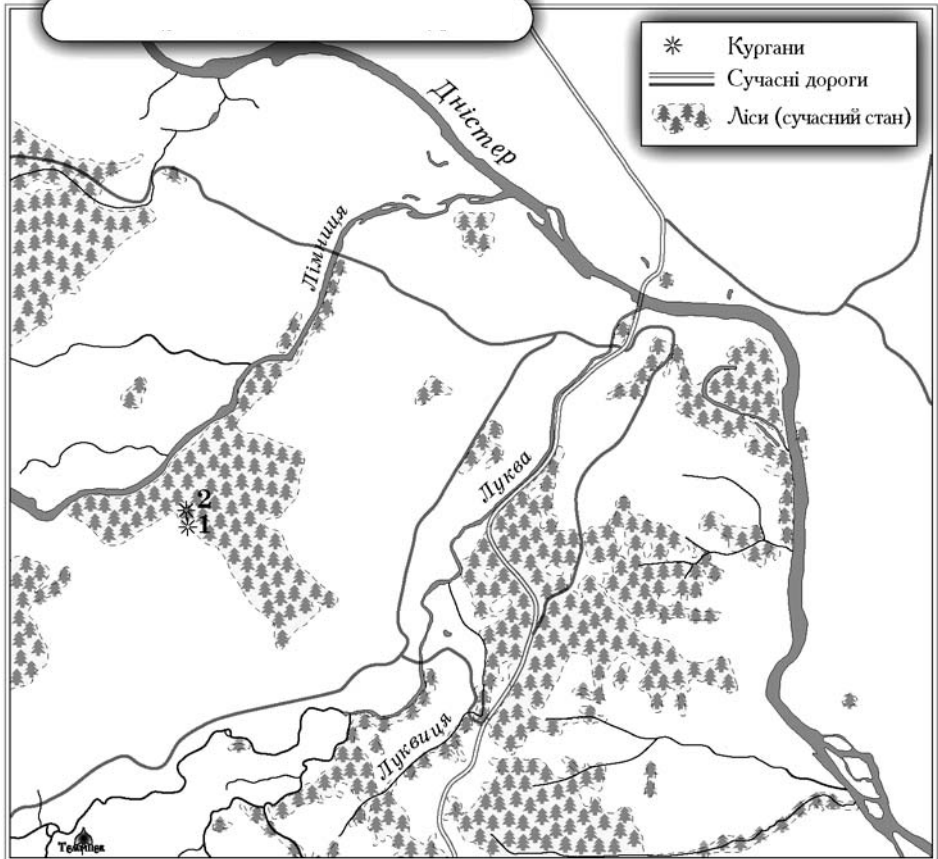
Aneta Gołębiowska-Tobiasz (P / zeň, Czech Republic)

A causation to the «ethnic» interpretation of the early medieval nomadic graves from Krylos

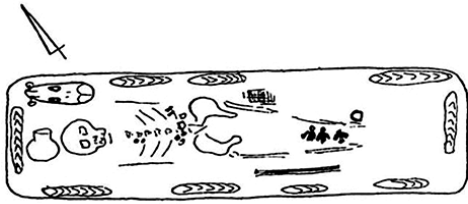
The subject of late nomadic burial mounds from Krylos, published almost 100 years ago by Yaroslav Pasternak, still arouses interest. The analysis of burials, carried out by the author of the discovery initially indicated the early Hungarian provenience, and more precisely, based on the analogy from the Carpathian Basin, «the period of occupying the homeland».

The re-analysis of the burial inventories indicates that they were made under the influence of patterns formed on the border of the steppe and forest-steppe: between the Oghuz-Pechenegs encampment from the south, the forest-steppe boundary of the Khazar Khaganate from the west and the Ural-Kama River region from the north-east. The funeral architecture refers to the traditions of the Asian Turks, whose elements were familiar in the Ugric circle. However, the deposition of human relics and horse remains clearly indicating the Turkic funeral rite most probably with the Oghuz-Pechenegs origin. Other details of equipment, such as clothing, signs of the high social status, weapon, horse harness, show that high-ranking warriors assumed the «fashion» of the Ugric elite, perhaps they were its members, but they did not necessarily come from this community. The proposed dating of complexes includes the end of the 8th – second half of the 9th century.

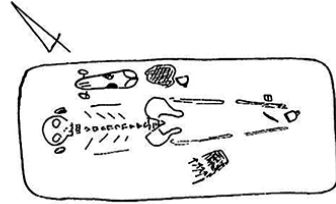
Keywords: *Krylos, Yaroslav Pasternak, Oghuz-Pechenegs influence, nomadic graves, Hungarians, Carpathian Basin.*

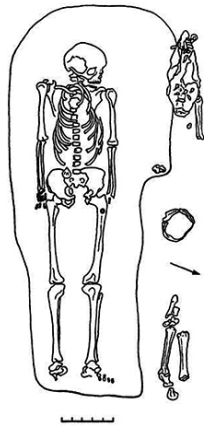
Локалізація пізньокочових курганів

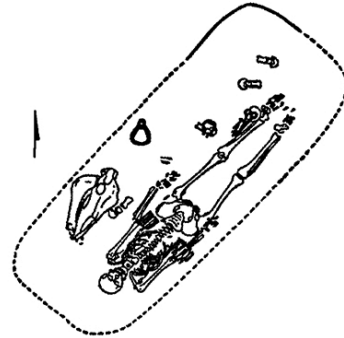
Кринос, поховання № 1 (Томенчук Б.
Археологія некрополів Галича і
Галицької землі. Одержавлення.
Християнізація / Б. Томенчук. —
Івано-Франківськ, 2006. — С. 187.
Рис. 21)

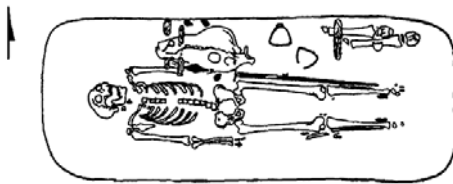
Кринос, поховання № 2 (Томенчук Б.
Археологія некрополів Галича і
Галицької землі. Одержавлення.
Християнізація / Б. Томенчук. —
Івано-Франківськ, 2006. — С. 192.
Рис. 22)

Плетнева С. Печенеги, Торки и
Половцы в южнорусских степях
/ С. Плетнева // Труды Волго-
Донской Экспедиции. — Т. 1:
Материалы и Исследования по
археологии СССР. — М. ; Л., 1958.
— № 62. — С. 155. Рис. 2.

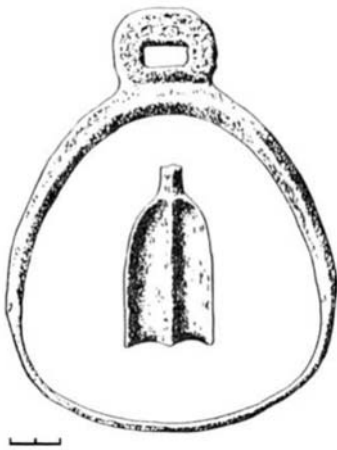
Каліновський 12 / 19 (Круглов Е.
Погребальный обряд Огузов
Северного Прикаспия 2-й пол. IX —
1-й пол. XI в. / Е. Круглов //
Степи Европы в эпоху
средневековья. — Донецк, 2001. —
Т. 2: Хазарское время. — С. 410.
Рис. 9.4. Без масштабу).

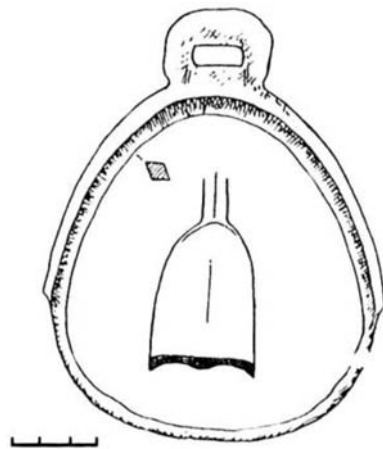
*Ражинка (Круглов Е.
Погребальний обряд Огузов
Северного Прикаспія 2-й пол. ІХ
– 1-й пол. ХІ в. / Е. Круглов //
Степи Європи в епоху
середньовіччя. – Донецьк, 2001.
– Т. 2: Хазарське Время. –
С. 412. Рис. 10.4. Без масштабу)*

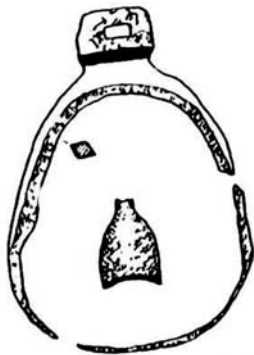
*Кир'яківка 3/2 (Круглов Е.
Погребальний обряд Огузов
Северного Прикаспія 2-й пол. ІХ
– 1-й пол. ХІ в. / Е. Круглов //
Степи Європи в епоху
середньовіччя. – Донецьк, 2001.
– Т. 2: Хазарське Время. –
С. 418. Рис. 13.3. Без масштабу)*

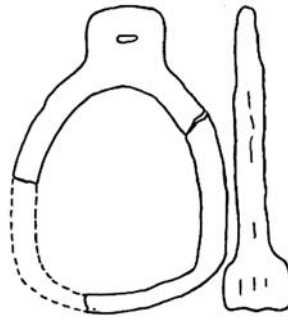
*Хусаїновські кургани, курган 12.
поховання 1 (Мажитов Н.
Турбаслинская культура / Н. Ма-
житов // Степи Євразії в епоху
середньовіччя. Археологія ССРСР.
– М., 1981. – С. 51. Рис. 26.29).*

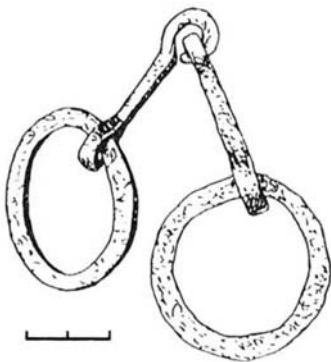
*Лагеревські кургани, курган 49
(Мажитов Н. Турбаслинская
культура / Н. Мажитов //
Степи Євразії в епоху
середньовіччя. Археологія ССРСР.
– М., 1981. – С. 81. Рис. 43.15).*

Лагеревські кургани, курган 17,
поховання 3 (Мажитов Н.
Турбаслинская культура /
Н. Мажи́тов // Степи Євразії в
епоху середньовіччя. Археологія
СРСР. – М., 1981. – С. 74.
Рис. 41.22)

Ченін, курган 8, поховання 4
(Круглов Е. Погребальний обряд
Огузов Северного Прикаспія 2-й
пол. IX – 1-й пол. XI в. / Е. Круглов
// Степи Європи в епоху середнь-
віччя. – Донецьк, 2001. – Т. 2:
Хазарське время. – С. 400. Рис. 3.15)

Лагеревські кургани, курган 49
(Мажитов Н. Турбаслинская
культура / Н. Мажи́тов //
Степи Євразії в епоху
середньовіччя. Археологія СРСР.
– М., 1981. – С. 81. Рис. 43.13)

Кішертський могильник,
поховання 21 (Пастушенко І.
Кішертський могильник в басейні
реки Сылвы / І. Пастушенко //
Finno-Ugrica. – Казань, 2005–2006.
– № 9. – С. 61. Рис. 6.21.5)

*Крилос, стремена з гробу № 1 та пара стрепен з гробу № 2
(Pasternak J. Op. cit. tabl. CXXXV. 19, tabl. CXXXVII. 1–2. Без масштабу).*

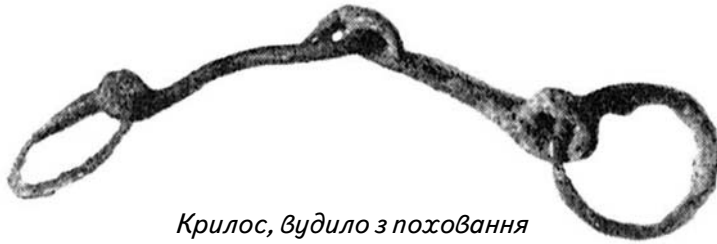

*Крилос, поховання № 1, металева
апликація (Pasternak J. althungarischen
Grabfunde Karpaten J. Pasternak //
Hungarica. – Budapeszt, 1937. –
№ 21. – tabl. CXXXIV. 5; CXXXIV. 19.
Без масштабу)*

*Гідзгид (Комар А. Горизонт
Столбище-Старокорсунская и
некоторые проблемы
возникновения салтовской
культуры / А. Комар //
Finno-Ugrica. – Казань, 2000. –
№ 1 (4). – С. 65. Рис. 3.46)*

*Ремені із земель Тюркських Каганатів (Серегин Н. Погребальный
обряд кочевников Алтая во II в. до н. э. – XI в. н. э. / Н. Серегин,
С. Матренин. – Барнаул, 2016. – С. 120. Рис. 55.26; С. 122. Рис. 57.30)*

*Кринос, Вудило з поховання
№ 2 (Pasternak J. Op. cit. — tabl. CXXXVII. 4. Без масштабу).*

Кринос, поховання № 1, ремені (Pasternak J. Die erste althungarischen Grabfunde nordlich der Karpaten / J. Pasternak // Archaeologia Hungarica. — Budapest, 1937. — N 21. — tabl. CXXXV. 12—14. Без масштабу)

*Кринос, поховання № 1, розетки
(Pasternak J. Die erste althungarischen Grabfunde nordlich der Karpaten / J. Pasternak // Archaeologia Hungarica. — Budapest, 1937. — N 21. — tabl. CXXXIV. 46—47. Без масштабу)*

Успенка (Круглов Е. Печенегу и Огузы: некоторые проблемы археологических источников / Е. Круглов // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2003. — Т. 3 : Половецко-золотоордынское время. — С. 66. Рис. 8.2, 8.4)

*Крилос, поховання № 1, obejta
(Pasternak J. Die erste
althungarischen Grabfunde nordlich
der Karpaten / J. Pasternak / /
Archaeologia Hungarica. —
Budapeszt, 1937. — № 21. —
tabl. CXXXV. 20. Без масштабу)*

*Ченін, курган 8, поховання 4
(Круглов Е. Погребальный обряд
Огузов Северного Прикаспия 2-й
пол. IX — 1-й пол. XI в. / Е. Круглов
/ / Степи Европы в эпоху средне-
вековья. — Донецк, 2001. — Т. 2:
Хазарское время. — С. 402. Рис. 4.5)*

*Крилос, поховання № 1, спроба
реконструкції розміщення прикрас
сакви (Pasternak J. Die erste
althungarischen Grabfunde nordlich
der Karpaten / J. Pasternak / /
Archaeologia Hungarica. — Budapeszt,
1937. — M 21. — tabl. CXXXIV. 9—10, 22;
tabl. CXXXV. 1—2.
Без масштабу).*

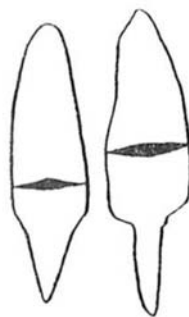
*Ручний дворогой наконечник,
поховання № 1 (Pasternak J. Die
erste althungarischen Grabfunde
nordlich der Karpaten /
J. Pasternak // Archaeologia
Hungarica. — Budapest, 1937. —
N 21. — tabl. CXXXV. 18.
Без масштабу).*

*Карнаєвські кургани, курган 3,
поховання 16 (Мажитов Н.
Турбаслинская культура /
Н. Мажигов // Степи Евразии в
эпоху средневековья. Археология
СССР. — М., 1981. — С. 111.
Рис. 60.16).*

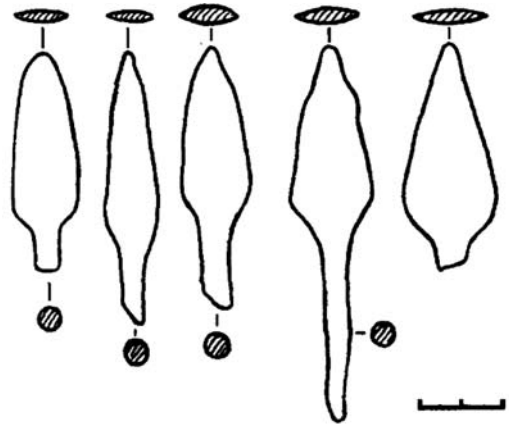
*Наконечники стріл, поховання
№ 2 (Pasternak J. Die erste
althungarischen Grabfunde
nordlich der Karpaten / J.
Pasternak // Archaeologia
Hungarica. — Budapest, 1937. —
N 21. — tabl. CXXXVII. 8—11.
Без масштабу).*

*Старо-Халіловські кургани,
курган 5 (Мажитов Н.
Турбаслинская культура /
Н. Мажигов // Степи Евразии
в эпоху средневековья.
Археология СССР. — М., 1981.
— С. 96. Рис. 51.6—7).*

*Кишертський могильник,
(Пастушенко І.
Кишертський могильник в
басейні річки Сылвы / І.
Пастушенко // Finno-
Ugrica. — Казань, 2005—2006.
— № 9. — С. 70. Рис. 15.2).*

*Ченін, курган 8, поховання 4 (Круглов Е.
Погребальний обряд Огузов Северного
Прикаспія 2-й пол. IX — 1-й пол. XI в. /
Е. Круглов // Степи Європи в епоху
середньовіччя. — Донецьк, 2001. — Т. 2:
Хазарське время. — С. 400. Рис. 1—5).*